

Плющ Микола (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор кафедри історії України Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка С. Дем'янчука.
viddil@email.ua
УДК 94(477)316.4+338«1946/1950»

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ РОКИ (1946–1950 рр.)

У статті розглядаються проблеми соціально-економічного розвитку України у роки повоєнної відбудови. Автор прагне розкрити труднощі відновлення промислового потенціалу в умовах командно-адміністративної системи, трудові зусилля трудящих у відродженні галузей промисловості, будівництва, транспорту.

Ключові слова: відбудова економіки, труднощі відбудовчих робіт, диктат центру, героїзм народу на відбудові.

За роки війни та нацистської окупації України зазнала великих втрат. У руїнах лежали заводи і фабрики, міста і села, що вимагало проведення заходів, спрямованих на відбудову колишніх окупованих територій. У 1945 р. в республіці було вироблено лише 23% електроенергії рівня 1940 р., видобуто 36% вугілля, виплавлено 17% чавуну, 15,4% сталі, виготовлено 14,6% прокату¹. Відбудови вимагало сільське господарство, всі види транспорту, зв'язку. Потрібно було привести в дію всі резерви для того, щоб відтворити економіку міста й села, відновити довоєнний рівень видобутку пального, підвищити продуктивність праці, життєвий рівень населення України.

Складні завдання відродження народного господарства можна було вирішити лише на основі запровадження в усіх галузях нової техніки, підвищення механізації трудомістких виробничих процесів. Передбачалося впровадити в цивільне виробництво досягнень воєнної техніки й технології, освоїти випуск нових типів машин та устаткування, збільшити у 3–4 рази порівняно з довоєнним рівнем парк механізмів, в тому числі й за рахунок вивезених з Німеччини.

План відбудови передбачав відновлення важкої промисловості й залізничного транспорту, відбудову металургійної, вугільної промисловості, розробку вугільних покладів, у західних областях республіки — будівництво газопроводу Дашава — Київ. У машинобудуванні ставилося завдання устаткувати новим обладнанням заводи вугільного, металургійного й енергетичного циклу, паровозо- і вагонобудування, електромашинобу-

дування та сільськогосподарського машинобудування, заводи хімічної промисловості; спорудити велику кількість цукрових та молочних заводів, м'ясокомбінатів; повністю відновити залізниці та вокзали, річковий і морський транспорт; відбудувати й спорудити підприємства промислових матеріалів. На капітальне виробництво 1946–1950 рр. в УРСР було відведено 49,5 млрд. крб.²

Промисловість і транспорт України мали гостру потребу в кадрах, кількість яких за роки війни різко скоротилася. Серед зайнятих на той час робітників було багато жінок, підлітків, людей пенсійного віку. В повоєнні роки, особливо в 1946 р., відбувався процес масового відходу їх із підприємств, різко скорочувалася чисельність робочої сили у важливих галузях виробництва. Поповнення робітничого класу за рахунок демобілізованих воїнів проходило повільно й не відповідало масштабам розвитку індустрії й транспорту. Так, у металургійній промисловості на кінець 1946 р. чисельність робітників становила 86,3% у порівнянні з довоєнними роками, і 95,4% до плану поточного року. Більш-менш задовільно було вирішено проблему кадрів тільки у вугільній промисловості, яка в 1946 р. була забезпечена на 95,5%. Порівняно швидкі темпи зростання чисельності робітників і службовців вугільної промисловості пояснюється тим, що ця галузь займала провідне місце в паливному балансі республіки. До того ж через нестачу механізмів на вугільних шахтах застосовувалася значна кількість робітників низької кваліфікації.

У машинобудуванні в 1946 р. було забезпечено робітниками, інженерно-технічними працівниками та службовцями лише 54,1% проти довоєнного часу. Наприклад, на Харківському електромеханічному заводі, який налічував до війни 13 тис. робітників і службовців, у серпні 1946 р. було зайнято їх лише 5,4 тис. Навіть у 1948 р. в заводській лабораторії інженерно-технічних працівників було в п'ять разів менше, ніж до війни, більше половини їх не мали відповідної технічної освіти.

У ході відбудови народного господарства Української РСР, зокрема промисловості, вживалися заходи, спрямовані на відновлення кількісного складу робітників. Основним джерелом зростання робітництва було колгоспне селянство. Велике значення мало також поповнення промислової індустрії кваліфікованими кадрами через систему трудових резервів. З метою залучення молоді до навчання в заклади трудових резервів республіки проводилася роз'яснювальна робота.

30 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про заходи щодо поліпшення підготовки трудових резервів і збільшення кількості робітників, що готувалися в ремісничих училищах та школах ФЗН». Постанова накреслювала п'ятирічний план підготовки кваліфікованих робітників, визначала професії й спеціальності для різних галузей про-

мисловості, зокрема для вугільної, нафтової, гірничорудної та інших, а також для залізничного транспорту й будівництва. Передбачалося розширення мережі закладів трудових резервів, в тому числі і в Українській РСР³.

Уже в кінці 1946 р. було відкрито 50 нових ремісничих училищ. Кількість училищ і шкіл ФЗН в Україні в 1948 р. зросла проти довоєнної в 3 рази. За роки п'ятирічки навчальні заклади профосвіти підготували близько 860 тис. кваліфікованих робітників. У 1951 р. на Дніпропетровському заводі ім. Молотова вихованці трудових резервів становили 75%, на Київському заводі ім. Артема — 60%, на шахті «Глибока» Ворошиловградської області — 90%, у комбінатах «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля» — понад 20% робітників. Значне поповнення робочої сили відбулося за рахунок міської й сільської молоді, яка закінчувала семирічні та середні школи.

У перші роки відбудови в республіці розгорнувся рух за забезпечення кадрами найбільш важливих індустріальних районів. Цінну ініціативу, наприклад, виявила в 1947 р. молодь ряду підприємств міст Сталіно і Ворошиловграда, які після навчання йшли на роботу безпосередньо у вибій, поповнюючи ряди шахтарів. Таке починання знайшло відгук у республіці. Тільки з жовтня 1947 р. до травня 1948 р. за комсомольськими путівками на шахти Донбасу було мобілізовано 12 тис. молоді⁴.

Зростання чисельності виробничого персоналу відбувалося як за рахунок населення республіки, так і в зв'язку з реевакуацією робочої сили зі східних районів країни. Уже в 1946 р. у промисловості УРСР працювало 1165 тис. робітників, що становило 74,5% від кількості 1939 року.

Зростання чисельності робітників відбувалося і в наступні роки. На кінець 40-х років кількість працюючих у промисловості досягла 1862 тисяч — на 697 тис. більше, ніж у 1946 році. Чисельність усього промислового-виробничого персоналу у 1950 р. досягла 2306 тис. осіб, що становило 81%⁵.

Намітилася тенденція до зменшення серед працюючих кількості підлітків та осіб пенсійного віку, поступово зростала чисельність робітників віком 18–19 років, хоча значна частина їх у повоєнні роки пішла вчитися в середні та вищі навчальні заклади.

Політика «перемішування» племен і народів в СРСР та міграційні процеси між республіками обумовили інтернаціональний склад робітничого класу республіки, хоча в ньому переважали кадри робітників корінної національності. На кінець п'ятирічки робітники і службовці української національності становили в промисловості 65%, у будівельній галузі — 64%, а на залізничному транспорті — 78%⁶.

У повоєнні роки в СРСР розгорталася широка компанія з метою пропаганди сталінських планів «перетворення природи». В УРСР було заплановано будівництво нової великої греблі на Дніпрі, насадження в степу великих лісосмуг для боротьби з засухою.

За планами післявоєнної відбудови економіки не передбачалося відновлення у повному обсязі передвоєнної ролі Української РСР у господарському комплексі Радянського Союзу. Навпаки, в українську економіку було передбачено лише 19 відсотків капітальних вкладень, і це при тому, що на Україну випало 42 відсотки усіх матеріальних втрат СРСР за роки війни.

На думку дослідників, одним із негативних наслідків зменшення капітальних вкладень в Україну стало гальмування темпів урбанізації в республіці: у 1950 р. міського населення було лише 12,8 млн. — на мільйон менше, ніж у 1940 році⁷.

Роки післявоєнної відбудови народного господарства в Україні характеризувалися особливими труднощами не лише тому, що її територією двічі прокотилася війна, яка викликала жахливі руйнування і людські втрати. Становище ускладнювалося і в відбудовний період. В умовах панування командно-адміністративної системи, одноосібної влади Сталіна матеріальні ресурси й людські резерви використовувалися без урахування об'єктивних вимог суспільства. Не бралися до уваги небачені матеріальні втрати і руйнування промислових підприємств, що призвело до серйозного зниження економічного й технічного потенціалу республіки. Економіка України відбудовувалася як частина загальносоюзної економічної системи, інтереси республіки беззастережно підпорядковувалися загальносоюзному плану. На перший план ставилися завдання відбудови важкої промисловості та будівництва об'єктів військово-промислового комплексу, на що спрямовувалися основні кошти і людські резерви.

Завдання поліпшення добробуту народу відкладалися на потім. Скорочувалося фінансування відбудови сільського господарства й основних галузей промисловості групи «Б» в цілому. Партійне керівництво використовувало різні засоби тиску на населення, примушуючи змиритися з матеріальними злигоднями під гаслом посилення обороноздатності країни.

Труднощі на шляху реалізації завдань відбудови були зумовлені не лише великою розрухою, але й складним міжнародним становищем та внутрішніми обставинами, пов'язаними з необмеженою владою Сталіна, зростанням його культу особи. Повоєнні роки характеризувалися непомірним возвеличенням заслуг великого вождя, з його ім'ям пов'язувалися дійсні й уявні досягнення: перемоги на війні, будівництво каналів і

мостів, заводів і фабрик, високі врожаї. В образі «вождя» явно проглядався міфічний герой, який навчає людей сіяти й жати, добувати вогонь і залізо, боротися зі злом і перемагати.

Преса і радіо тих років були заповнені рапортами і листами до «вождя», у яких трудові колективи доповідали про успіхи на фронті мирного будівництва, прославляли ім'я «натхненника й організатора всіх перемог».

Рапортomanія і славослів'я Сталіна набрало гіпертрофованих розмірів у період, коли країна стояла перед проблемою комплексного вирішення завдань, пов'язаних із відбудовою, упровадженням нової техніки і технологій, проведення реконструкції металургійних, машинобудівних заводів, що вимагало не тільки великих асигнувань, але й нових підходів до планування, зосередження сировинних та людських резервів на головних напрямках розвитку науки й техніки.

В умовах утвердження примату політики над економікою сама політика виявилася підкореною ідеології. Уся система була спрямована на беззастережне підкорення людини інтересам колективу, що не сприяло створенню сприятливих умов для творчої праці, а зводило інтереси кожного до простого виконання наказів керівника.

Складністю і суперечністю характеризувалася і суспільно-політична обстановка повоєнних років у республіці. З одного боку, трудящі по війні мали надію на поліпшення умов життя, виходу із злигоднів і розрухи, підвищення матеріального добробуту, а тому мирилися із труднощами, покладали великі надії на відбудову економіки. А з іншого, панування тоталітарної системи, яка на перший план ставила завдання відродження індустрії, збільшення виплавки металу, видобутку палива, нарощення виробничих потужностей, нічого не робилося для поліпшення добробуту населення. Валові показники, процентomanія, здача об'єктів до особливих дат, погоня за виконанням планових завдань за всяку ціну, не рахуючись із людськими можливостями і нерідко всупереч здоровому глузду, набули у повоєнні роки повсюдного характеру.

Технічне озброєння праці робітників і трудівників села було низьким. Машин і механізмів було мало, відповідно і продуктивність залишалася низькою. У країні, в тому числі й в Україні, вчені, конструктори і машинобудівники створювали зразки нових знарядь праці й устаткування, але бюрократична система стримувала їх запуск у серійне виробництво, гальмувала впровадження.

Трудящі чекали пом'якшення податкового тягара, особливо на селі, але фінагенти, що сліпо виконували вказівки зверху, продовжували вибивати податки з дворів колгоспників. Податками обкладалися кожне дерево, кожен кущ ягід. Значні кошти відбиралися у населення під час прове-

дення державних позик, що значною мірою позначалося на і так мізерному бюджеті.

Командно-адміністративна система у післявоєнні роки не внесла суттєвих змін в управління і організацію виробництва. На практиці продовжував панувати затратний механізм господарювання, який був великим гальмом на шляху прогресу суспільства, технічного поступу. Об'єктивних оцінок стану справ в економіці не було, наукові дослідження зводилися до апологетики переваг соціалізму та критики капіталістичних прорахунків.

Великий обсяг капітального будівництва у повоєнні роки диктував потребу у якнайшвидшій відбудові й розширенні промисловості будівельних матеріалів, створення і впровадження нової техніки та технології. Для підвищення технічного рівня виробництва потрібна була реконструкція і модернізація підприємств, насамперед цегельно-черепичних, керамічних, вапняних заводів, пресового, пічного та сушильного господарств. Але потрібних коштів на проведення великомасштабних робіт було недостатньо. І хоча в цілому на підприємствах будівельних матеріалів за роки післявоєнної відбудови було впроваджено понад 10 тис. різних машин і механізмів, план уведення в дію виробничих потужностей Міністерство промисловості будівельних матеріалів в УРСР за 1946–1950 рр. виконало по виробленню цегли лише на 63%, черепиці — на 80%, вапна — на 32%, черепашника — 27%⁸.

Недостатня увага приділялася налагодженню виробництва залізобетонних конструкцій і деталей. Повільними темпами нарощувалися потужності кар'єрів, відчувалася гостра нестача дробильно-сортувальних установок. Через нестачу засобів механізації в будівництві масовим було використання ручної праці, особливо на опоряджувальних роботах, де вона протягом багатьох років посідала велике місце. До того ж на багатьох підприємствах техніка була застаріла, продуктивність її була низькою. На низькому рівні перебувала механізація вантажно-розвантажувальних робіт.

Проблеми механізації праці, впровадження у виробництво нових машин і механізмів у післявоєнні роки набували великої гостроти й у сільському господарстві. Колгоспи і радгоспи мали велику потребу в тракторах, плугах, сівалках, культиваторах та іншій сільськогосподарській техніці. Один–два трактори у господарстві не встигали своєчасно зорати землю і засіяти тисячі гектарів. Колгоспники змушені були запрягати корів, копати землю вручну, тягати боронки, щоб підготувати землю для посіву.

Перед машинобудівниками республіки постало відповідальне завдання — налагодити в стислі терміни випуск сільськогосподарської техніки.

Вагомий внесок у вирішення цих завдань зробили машинобудівники Харківського тракторного заводу, «Львівсільмашу», Кіровоградського «Червона зірка» та інші. Якщо у вересні 1946 р. з цехів заводу «Львівсільмаш» зійшли лише перші зразки готової продукції, то незабаром понад план було виготовлено 100 машин⁹. Машинобудівники заводу ХТЗ освоїли випуск нового дизельного трактора ДТ-54, налагодили випуск садово-городного трактора ХТЗ-7 та інших. Однак будівництво сільсько-господарських машин не задовольняло потреби села, ручна праця на багатьох ланах була основною.

Реконструкція зруйнованого війною господарства носила різноплановий характер. За три місяці по війні шахтарі Донбасу давали вже 18% довоєнного видобутку палива. На кінець 1945 р. показники продуктивності машинобудівної промисловості України досягали 44% передвоєнних. Загалом у 1946 р. підприємства великої промисловості виробляли 34% довоєнної продукції. Саме високі темпи відбудови демонстрували одну з переваг тоталітарного ладу: можливість зосередити величезні людські та матеріальні ресурси на певному «стратегічному напрямі», хоча відновлення легкої промисловості, будівництво житла для населення відбувалося значно повільнішими темпами.

На партійно-господарських активах республіки та областей ставилися питання про організацію «соціалістичного змагання», виконання прийнятих зобов'язань, технічне озброєння підприємств, підвищення рівня механізації виробництва. Але все ще значних втрат зазнавало виробництво у зв'язку з низьким рівнем механізації та великою плінністю кадрів. Так, лише за перше півріччя 1947 р. на комбінат «Сталінвугілля» прибуло 71,3 тис. осіб, а вибуло понад 66 тис. осіб¹⁰. Подібне становище мало місце і на інших підприємствах краю, причиною чого були важкі умови праці, низький рівень технічного забезпечення виробництва, а також погане матеріальне забезпечення робітників, які вимушені були залишити роботу, часто зазначаючи переслідування за це.

На початку 1947 р. на підприємствах Сталінської області виявилися значні недоліки в роботі колективів вугільної промисловості, залізничного транспорту щодо виконання планів навантаження та вивозу вугілля до комбінатів. В область виїхав секретар ЦК КП(б)У Д.С. Коротченко. 12 лютого 1947 р. відбулася нарада працівників вугільної і металургійної промисловості та залізничного транспорту. Обговорювалися причини виявлених недоліків, накреслювалися заходи з метою їх усунення¹¹. Однак досягти значних змін на підприємствах регіону було важко.

На зборах партійно-господарського активу підприємств чорної металургії України і Півдня країни на початку липня 1947 р. відзначалося, що продуктивність діючих агрегатів на той час порівняно з 1941 р. становила:

доменних печей –75%, мартенівських — 73% та прокатних станів — 70%¹².

На підприємства Донбасу керівництво країни спрямовувало все нові загони працівників, але тисячі новоприбулих, потрапивши у складні умови, коли житловий фонд в містах і робітничих селищах не забезпечував елементарних потреб працівників, залишали роботу. Так, за даними перевірки профспілок, у вугільній галузі промисловості краю в 1955 р. на одну людину припадало лише 4,0–5,5 м² житлової площі. Відсутність елементарної техніки безпеки на підземних роботах, часті аварії, які супроводжувалися каліцтвом та смертю гірників, спричиняли велику плінність кадрів. У повоєнні роки чисельність тих, хто прибував на Донбас, часто перевищувала чисельність тих, хто вибував з регіону протягом року.

Однією з вузлових проблем соціально-економічного й політичного розвитку в післявоєнні роки була проблема розвитку науки й техніки. Успішне вирішення її багато в чому полегшувало завдання відбудови народного господарства, підвищення життєвого рівня трудящих, покращення умов праці й ефективності виробництва. Від того, яку техніку й технологію було використано при виготовленні продукції, великою мірою залежала і продуктивність праці виробника і якість товарів, і конкурентоспроможність цих виробів на зовнішньому ринку. Одночасно це пов'язано і з рівнем фахової підготовки трудівника, який використовує техніку чи технологію, від його вміння грамотно використовувати обладнання, запобігати браку. Якщо в процесі виробництва запроваджувалася техніка і технологія вчорашнього дня чи працівник не був зацікавлений у кваліфікованому їх використанні або був недостатньо підготовлений до застосування нових машин чи механізмів, то і результати його праці були незначні, якість продукції була невисокою.

В умовах великих руйнувань, яких зазнала Україна за роки війни, коли було зруйновано багато виробничих і наукових центрів, складні завдання відродження народного господарства у стислі терміни можна було здійснити, лише широко запроваджуючи нову техніку й технологію в усі галузі економіки. Керівництво країни планувало впровадження досягнень військової промисловості, освоєння випуску нових типів машин і устаткування, підвищення технічної оснащеності виробництва, використання досягнень як вітчизняної, так і світової науки і техніки.

Для комплексного вирішення цих завдань потрібні були не лише значні кошти, але й нові підходи до планування, зосередження сировинних і людських резервів.

Трудові колективи України разом з ученими, інженерно-технічними працівниками успішно вирішували складні технічні завдання. Так, під час

відбудови домни №3 на заводі «Запоріжсталь» було здійснено рідкісну в будівельній практиці операцію: без демонтажу піднято й вирівняно стан домни, яка після вибуху бомби осіла й похилилася. Будівельники і монтажники під керівництвом М. Чудана та головного інженера О. Шегала провели цю операцію за 5,5 годин замість двох місяців. При цьому було одержано великий економічний ефект¹³.

Прикладом вдалого технічного рішення стала також відбудова доменної печі № 4 на заводі «Азовсталь», корпус якої внаслідок вибуху всіх 8 колон і фурменної зони опустився на 3,8 м. та перемістився у нижній частині вбік. Замість демонтажу всієї печі було прийнято технічне рішення, в результаті якого доменна піч була випрямлена й поставлена на місце без розбирання і будівництва знову. Такого експерименту в практиці металургії ще не було. 18 вересня 1946 р. будівельники та металурги успішно впоралися зі складним завданням¹⁴. Подібні сміливі технічні рішення були непоодинокими в ході відбудовних робіт на Дніпрогесі, на відбудові мостів і шахт у Донбасі тощо.

Проте нерідко партійні і профспілкові організації гналися за кількісними показниками, ініціювали надумані почини, спонукали керівників підприємств та робітників включатися у змагання, які колективу не були потрібні. Адміністрація мало уваги звертала на забезпечення умов для виконання прийнятих зобов'язань, в кінці року нерідко забувала про стан виконання таких зобов'язань. Погоня за кількісними показниками змагання, за різними починаннями, ставка на вирішення «передовиків та переможців» завдавали моральної шкоди, зводили нанівець ці заходи.

Відновлена в 1947 р. практика укладання колективних договорів між адміністрацією та трудовими колективами певною мірою сприяла активізації ролі профспілок і робітників у вирішенні питань управління виробництвом, вирішенню ряду проблем, пов'язаних із організацією праці, охорони праці робітників. Однак великим гальмом на шляху виконання цих завдань, поліпшення соціально-побутових умов життя був формалізм у роботі профспілок, зумовлений небажанням керівників профспілкових органів псувати стосунки з адміністрацією. Виконання умов колективних договорів у ті роки не гарантувалися матеріально з боку адміністрації підприємств, яка фактично не несла відповідальності за порушення або невиконання своїх зобов'язань.

У повоєнні роки гостро стояла проблема палива, адже значна частина шахт зазнала руйнувань, ручна праця була надзвичайно важкою і часто небезпечною для гірників. Видобуток палива в Донбасі у перші роки четвертої п'ятирічки не задовольняв потреб. Постановою від 28 лютого 1948 р. «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу» ЦК ВКП(б) вказав на ряд недоліків у роботі Сталінського

обкому партії. Зокрема, зазначалося, що не створено необхідних умов для високопродуктивної праці гірників, охорони праці й техніки безпеки на шахтах. Через низький рівень технічної озброєності шахт Донбасу високим був рівень виробничого травматизму.

У республіці відновлювали роботу заводи вугільного машинобудування. Восени 1948 р. знову стали до ладу Горлівський завод вугільного машинобудування, харківський завод «Світло шахтаря», Ворошиловградський завод важкого машинобудування та ін. Уже на осінь 1948 р. на шахтах Донбасу зусиллями конструкторів і машинобудівників було поставлено в дію або перебувало на стадії випробувань 20 типів нових машин і механізмів. Проте техніки для роботи в забоях ще було недостатньо¹⁵.

У післявоєнні роки зусиллями трудових колективів України розпочалися роботи з будівництва і введення в дію газопроводів. Восени 1948 року у стислі строки були завершені лінійні роботи зі спорудження газопроводу Дашава — Київ. Прикарпатський газ почав надходити на підприємства Києва й у квартири киян. Газифікація виробництва, міст і сіл республіки, що розгорталася, супроводжувалася певними змінами у праці й побуті трудящих.

Адміністративно-командна система в роки відбудови не змогла створити умови для успішного проведення робіт у металургійній промисловості. На кінець третього року п'ятирічки виявилось, що плани відбудовних робіт на заводах не виконувалися. Доменні цехи щороку втрачали понад мільйон тонн залізної руди, яка виносилася колошниковими газами у вигляді пилу. Низьким був рівень механізації трудомістких робіт.

За перші роки відбудови колективи машинобудівних заводів України здійснили певну роботу з метою відродження підприємств галузі, впроваджували у виробництво потокові методи й нову технологію обробки металів. Вони освоювали виробництво нових для республіки машин і агрегатів: тепловозів, турбін високого тиску, підйомних машин для глибоких шахт, комбайнів для збирання буряків, важких і агрегатних верстатів.

У той же час на ряді машинобудівних заводів через нерозпорядливість адміністрації мали місце серйозні недоліки в організації праці, у використанні устаткування, впровадженні передового досвіду. Так, на Харківському тракторному заводі в механічних цехах режим роботи верстатів було знижено на 15–20%.

Хоча на партійних з'їздах і нарадах ставилися завдання про освоєння нової техніки і передової технології, повніше використання виробничих потужностей, скорочення браку на виробництві, але помітних зрушень у

цій справі не було досягнуто. На Донбасі продуктивність врубових машин і відбійних молотків ще відставала від довоєнної, а звідси, як наслідок, — незадовільне використання діючої лінії забоїв і низький виробіток робітників. Причинами цього становища була погана організація праці, відсутність узгодженості між окремими ланками процесу видобування палива, а також низька виробнича і трудова дисципліна.

Становище із видобутком палива в країні продовжувало залишатися складним. Потреби в ньому постійно зростали. Це вимагало від уряду вживати необхідні заходи. Рада Міністрів СРСР 12 липня 1950 р. ухвалила постанову «Про підвищення продуктивності праці, поліпшення організації виробництва і зміцнення технічного керівництва на шахтах Донбасу». Ця постанова повністю пройнята духом командної системи і відображає методи управління тих часів. У ній говориться про недоліки в роботі колективів гірників: незадовільне використання техніки, застарілі норми виробітку, низький рівень виробничої дисципліни, розкиданість гірничих виробок. Одним із вирішальних засобів для виправлення незадовільного становища пропонувалося переведення шахт на роботу за графіком циклічності. Одночасно ставилася вимога посилити організаційну та масово-політичну роботи серед шахтарів. Питання про умови праці, підвищення матеріального добробуту людей, які були зайняті у важливих галузях народного господарства, у прийнятій постанові не ставилися.

Приділялася певна увага створенню умов праці на шкідливих для здоров'я робітників виробництвах, особливо у гірничодобувній, металургійній, хімічній промисловості. Конструктори й машинобудівники у ці роки створювали і впроваджували вугільні комбайни, врубові машини й іншу техніку, що сприяло механізації ряду важких трудомістких процесів, пов'язаних із вирубкою, навалкою і транспортуванням вугілля й руди. У металургійне виробництво надходили засоби механізації для завантаження домен і мартенів сировиною, встановлювалися засоби автоматичного контролю за ходом плавильних процесів. У той же час інтенсифікація видобувних робіт супроводжувалася збільшенням запиленості в шахтах і рудниках, збільшенням шкідливих викидів для здоров'я людини.

У повоєнні роки була розроблена і почала здійснюватися загальносоюзна комплексна програма з боротьби з силікозом у гірнорудній промисловості. Проте слід визнати, що всі ці заходи й чисельні постанови і вказівки щодо покращення умов праці далеко не завжди давали бажані результати.

З ряду об'єктивних і суб'єктивних причин низка завдань четвертої п'ятирічки в промисловості України не була виконана. Так, виробництво металорізальних верстатів, видобуток вугілля, а також виплавка сталі й

чавуну, кольорових металів, виготовлення коксу, продукції нафтової і хімічної промисловості довоєнного рівня було досягнуто лише на початку п'ятої п'ятирічки. Причинами цього було те, що підприємства цих галузей за роки війни зазнали особливо великих руйнувань, на їх відновлення потрібні були значні кошти й час¹⁶. Для забезпечення народного господарства паливом видобуток вугілля вели в багатьох випадках і на дрібних шахтах, а також без належної механізації праці. До того ж в умовах культу Сталіна, коли адміністративно-командна система послідовно насаджувала вольові рішення і зовсім не брала до уваги потреби людини праці, коли рівень оплати праці, її охорона стояли на низькому рівні — високих показників чекати було марно. У той же час мали місце серйозні недоліки в організації праці, узгодженості окремих ланок виробничих процесів, безгосподарність, диктат адміністрації.

У 1950 р. продуктивність праці у промисловості України зросла порівняно з 1940 р. на 13% проти плану 30%¹⁷. Хоча за роки першої післявоєнної п'ятирічки було відбудовано і введено в дію нові підприємства легкої та харчової промисловості, показники виробництва продукції групи «Б» були нижчими, ніж до війни. У легкій промисловості у 1950 р. вони становили лише 79% від рівня 1940 р., у харчовій — 80%.

В республіці здійснювалися кроки з метою зміцнення зв'язку науки і виробництва. Працівники науково-дослідних інститутів, лабораторій, конструкторських організацій спільно з трудовими колективами впроваджували у виробництво нові зразки машин і механізмів, передові технології. Було здійснено ряд важливих відкриттів і винаходів у різних галузях науки й техніки. Велися роботи в галузі атомної енергетики, ракетної техніки. В Інституті електротехніки АН УРСР під керівництвом академіка С.О. Лебедева була сконструйована і виготовлена перша в країні електронна обчислювальна машина. Колективи інститутів відділу технічних наук АН УРСР спільно з колективами металургійних заводів розробили і впровадили у виробництво нову технологію виплавки чавуну, нові електровимірвальні прилади. Важливу роль у встановленні зв'язків науки та виробництва відігравали науково-технічні конференції, громадські огляди-рейди стану впровадження.

Працівники промисловості України доклали зусиль для відбудови народного господарства, матеріальної бази науки й культури. Протягом четвертої п'ятирічки було відроджено основні галузі промисловості, транспорт, засоби зв'язку, збудовано та введено в дію сотні нових підприємств. Значно зросли ряди робітничого класу республіки, підвищився його культурно-технічний рівень.

За 1946–1950 рр. в Україні було відбудовано й здано в експлуатацію 22 доменних, 43 мартеновських печей та 46 прокатних станів, реконстру-

йовано основні потужності чорної металургії Донбасу і Придніпров'я. До ладу стали такі підприємства, як «Азовсталь», «Запоріжсталь», Макіївський металургійний ім. С.М. Кірова, Краматорський та Єнакіївський металургійні заводи. Уже на початку 1948 р. усі 60 шахт Криворізького басейну, що діяли до війни, були повністю відбудовані. На кінець 1950 р. повоєнний рубіж виробництва на більшості металургійних заводів було відновлено, а на окремих і перевершено. Металурги України давали майже 48% загальносоюзного виробництва чавуну, понад 30% сталі й близько третини всього прокату¹⁸. Довоєнні показники виробництва залізної руди, електроенергії, мінеральних добрив республіка перевершила. Заводи УРСР розпочали виготовляти нові види продукції: вугільні комбайни, мотоцикли, магістральні тепловози, автомашини, бурякозбиральні комбайни, нові види металургійного та енергетичного устаткування.

За роки відбудови було розпочато виготовлення нових, технічно більш досконалих видів верстатів, верстатів-автоматів, потужних штампувальних та карбувальних пресів, кувальних машин. У розвиток вітчизняного верстатобудування значний внесок зробили колективи Київського заводу верстатів-автоматів, Мелітопольського верстатобудівного заводу, Краматорського заводу важкого верстатобудування та ін.

Однак завдання п'ятирічного плану з виготовлення металорізальних верстатів не було виконано. Країна і республіка в ті роки були відірвані від світового розвитку науки й техніки, залізна завіса не давала змоги радянській економіці включитися у світовий прогрес, використовувати світові надбання.

Директивне планування, застарілі та віджилі форми ведення народного господарства, ігнорування життєвих інтересів трудівника, а також низький рівень оплати праці нерідко спричиняли небачені диспропорції в промисловості та інших галузях виробництва. Командно-адміністративна система породжувала умови, коли новостворені виробничі потужності здавалися в експлуатацію зі значними недоробками. Так було з вугільними комбайнами, коли гірники Донбасу багато докладали зусиль, щоб ліквідувати конструктивні недоробки. Нерідко недосконала техніка стала причиною виробничих травм.

Серйозні недоліки мали місце в організації праці й управлінні виробництвом. На багатьох підприємствах панувала безгосподарність, відсутність узгодженості окремих ланок виробничих процесів, штурмів і понаднормова праця набули системного характеру.

Основна частина коштів у роки відбудови спрямовувалася на розвиток найголовніших галузей народного господарства. В індустріальних галузях важкої промисловості здійснювалися, хоча й повільно, механізація й автоматизація виробництва, в першу чергу основних процесів, а там, де

не вистачало коштів і засобів механізації, йшлося лише про збільшення чисельності персоналу. Механізація робіт відкладалася на наступні роки. Унаслідок цього чисельність, наприклад, підносчиків-транспортувальників за роки відбудови зростає більш, ніж у 1,5 рази, підсобних робітників у — 1,3 рази.

Хоча у вугільній промисловості України уже впроваджувалися прохідницькі комбайни, породо- і вугленавантажувальні машини, штатні підйомні машини, доля робітників, зайнятих ручною працею, в галузі становила 54% і знизилася до 48% лише в 1959 р. Однак, незважаючи на підвищення рівня технічного оснащення шахт, у вугільній промисловості, навіть у 1950 р. місячний виробіток робітника був нижчим від довоєнного. Порівняно низькою була також і загальна місячна продуктивність комбайнів «Донбас». У 1950 р. вона становила в УРСР 4826 т., а в Печорському басейні (Росія) — 5238 т. Це свідчить про недостатнє опанування технікою, низький рівень організації праці. Недостатньо використовувався такий важливий резерв підвищення продуктивності праці, як робота за графіком циклічності. У багатьох лавах, переведених на циклічну організацію виробництва, порушувався двозмінний режим роботи лав, що зумовлювало збільшення штату робітників. У республіці майже 50% усіх забоїв, переведених на графік циклічної роботи, не виконували нормативу циклічності.

Таким чином, повоєнні роки в Україні характеризувалися великими труднощами соціально-економічного розвитку. Виробничі ініціативи працівників економіки нерідко наштовхувалися на опір бюрократичного чиновницького апарату, який убачав головне завдання в тому, щоб якомога швидше рапортувати в директивні органи про дострокове виконання планових завдань. Гонитва за валовими показниками, нехтування інтересами трудівника, низький рівень оплати праці не могли не справляти негативний вплив на ставлення працівників до своїх обов'язків. Ціною неймовірних зусиль трудових колективів завдання були виконані, хоча в процесі відновлення окремих галузей далеко не всі проблеми були вирішені. Потенціал великої промисловості республіки наблизився до довоєнного, а за певними показниками і перевищив цей рівень. У роки відбудови в Україні у творчій співпраці колективів машинобудівних заводів із вченими й конструкторами почали виготовляти нові машини й устаткування, впроваджувати нові технології. Водночас життєвий рівень трудящих у ті далекі роки залишався дуже низьким і це не могло не позначитися на всіх соціально-економічних показниках.

Плющ Николай (г. Киев)

Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Украины Международного экономико-гуманитарного университета имени С. Демьянчука.

viddil@email.ua

Проблемы социально-экономического развития Украины в послевоенные годы (1946–1950 гг.).

В статье рассматриваются проблемы социально-экономического развития Украины в годы послевоенного восстановления. Автор стремился раскрыть трудности восстановления промышленного потенциала в условиях командно-административной системы, трудовой героизм трудящихся на возрождении отраслей промышленности, строительства, транспорта.

Ключевые слова: восстановление экономики, трудности социально-экономического развития, диктат центра, героизм народа на восстановлении.

Mykola Pliushch (Kyiv)

Professor of the Chair of Ukrainian History at the S. Demianchuk International Economics and Humanities University, Doctor of Historical Sciences.

Problems of social and economic development of Ukraine in the post-war years (1946–1950).

The article deals with problems of social and economic development of Ukraine in the period of the post-war renewal. The author tried to describe the difficulties of renewal of industrial potential in the conditions of command-administrative system, labor heroism of workers while renewing branches of industry, building, and transport system.

Keywords: renewal of economy, difficulties with social and economic development, dictate from the center, heroism of people on the renewal.

¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1946–1950 / Сборник документов и материалов. — К., 1980. — С. 6.

² Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946–1950 гг. — К., 1946. — С. 9–10.

³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). — Т. 3. — М., 1968. — С. 341.

⁴ Хорошайлов Н.Ф. Воссоздание кадров рабочего класса Донбасса в 1943–1950 гг. // История рабочего класса УССР в период социализма. — Харьков, 1967. — С. 123–124.

⁵ Романцов В.О. Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946–1964 рр.) // Український історичний журнал. — 1966. — № 2. — С. 38.

⁶ Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952). — К., 1965. — С. 74.

⁷ Грицак Я. Нарис історії України. — К., 2000. — С. 267.

⁸ Історія народного господарства Української РСР. — Т. 3. — К., 1985. — С. 221–222.

⁹ Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. — К., 1986. — С. 166–167.

¹⁰ Державний архів Донецької області. — Ф. 326. — Оп. 15. — Спр. 173. — Арк. 10.

¹¹ Там само. — Спр. 134. — Арк. 1.

¹² Там само. — Спр. 123. — Арк. 10.

¹³ Україна: друга половина XX століття. Нарис історії. — К., 1997. — С. 77–78.

¹⁴ Развитие металлургия в Украинской ССР. — К., 1980. — С. 282.

¹⁵ Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. — К., 1967. — С. 52–53.

¹⁶ Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952). — К., 1965. — С. 71.

¹⁷ КПРС в резолюціях... — Т. 6. — К., 1980. — С. 295.

¹⁸ Терещенко Н.А. Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти. — К., 1967. — С. 50.